A/C. NO.	NEW	178	OLD	155 I
FOLIO		023		

TITLE

सन्निकर्षणाविचारः
[illegible]

गणपतये नमः प्रत्यक्षानुमित्यु[redacted]पमितिशाब्दभेदेन प्रमा चतुर्विधा - तत्रेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्य
क्षं - जन्यत्वञ्च विषयताप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नं ग्राह्यं - तेन जन्यज्ञानमात्रस्यैवात्ममनोयोगजन्यत्वेपि ना
तिप्रसङ्गः - जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नाया आत्ममनोयोगजन्यतायाः समवायप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वात् -
तत्र लौकिक[redacted] सन्निकर्षः षड्विधः - संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः
समवायः समवेतसमवायः विशेषणता भेदात् - अलौकिकसन्निकर्षस्त्रिविधः सामान्य
लक्षणायोगजधर्मभेदात् - एतेषाञ्च परस्परं सामान्येनानुगतरूपेण हेतुत्वं न सम्भवति -
सर्वसाधारणानुगतस्यानतिप्रसक्तरूपस्य ग्रहणेपि दुर्वचत्वात् - नापि द्रव्यादिविषयकलौ
किकप्रत्यक्षं प्रति चक्षुस्संयोगाद्यसाधारणेन्द्रियसंयोगत्वादिना - चक्षुरादिसाधा
रणेन्द्रियत्वस्याननुगतस्यानिर्वक्तुमशक्यत्वात् - नचेन्द्रियत्वं जातिविशेषः - तेजस्त्वादिना सङ्कर
प्रसङ्गात् - अथेन्द्रियनिष्ठैकत्वेषु जातिविशेषं स्वीकृत्य विजातीयएकत्ववत्संयोग[illegible]
य हेतुता वाच्या - अथवा चक्षुरादिसंयोगेष्वेव जातिविशेषः कारणतावच्छेदकतया स्वीक्रिय
ते - तदभ्युपगमश्चावश्यकः - अन्यथा घटत्वावच्छिन्नेन्द्रियसंयोगादितो द्रव्यप्रत्यक्षादिप्रसं
गादिति चेत् - संभवत्येतादृशीत्यानुगतरूपेणानुगतकार्यकारणभावः - किन्तु ना[illegible]

ऽतिक[illegible]। कथं राजेति। कलौ चौरदस्युरिति अहः परो धर्मः। प्रजारक्षितुरिति युष्मत्से नसत्यवतोः पिता पुत्र
ः संबंधेनाहमीप्स्ये इति युष्मत्से नस्यापि वि[illegible] पक्षं राजेति। अथ व्याह। तेकेनापि धार्मिकस्यापि तु [illegible] नो
रिक्ता रूपं। उन्नी [illegible] मानेषु स्थूलेष्वारो [illegible] मा लोषु चौरादि [illegible] पितुर्युष्मत्से नस्य अहो मोहमाहात्म्यमित्या
अधर्मतामिति। वचो ना[illegible] वेद मे इति पृ[illegible] प स्थः। सिद्धांतो नै[illegible] दि [illegible] पुत्रं पृष्ठे इति यच्च व भो धर्म ह्रस्व धर्मः
[illegible] नन्तु तर्हि किं सैव [illegible] धर्मीत सर्व विषये त्याहद स्पव इति। ज्ञान ह न्योछन। संकरः सांकर्य
देवा [illegible] दं माति अस्य स्वामिनः अथ यदि ज्ञानासिध्य धर्मीन हाध्यं सक थ प त्र यो वर्णाः कृत्र वि ह स्व
सर्वानिः शेषा[illegible] ब्रह्मानि वंधना ब्राह्मणे

॥श्री॥

स्वस्ति श्रीमत्सांब सदाशिव भजननिरतान.
करणेषु

सन्निकर्ष

=घटे चक्षुःसंयोगः८

कदाचिच्चाक्षुषं कदाचिन्नस्पार्शनमित्यादिनियमनिर्वाहाय चाक्षुषादौ चक्षुःसंयोगादीनां विशेषका
रणताया आवश्यकत्वात् एतादृशकार्यकारणभावं विनाऽनुपपत्तेः अथ विषयेंद्रियसन्निकर्षस्य
उक्तानुगतरूपेणैव हेतुता कल्प्यते इंद्रियमनोयोगस्यैव चक्षुर्मनोयोगत्वादिना चाक्षुषत्वाद्य
वच्छिन्नं प्रति विशिष्य हेतुत्वेनेति न चाक्षुषस्पार्शनाद्युपपत्त्यानियमः चक्षुर्मनोयोगादिश्च
फलवत्त्वाच्चा[illegible]क्षुषाव्यवहितपूर्वक्षण एव कल्प्यते अतो विषयस्यत्वगिंद्रियसंयोगमात्र
दशायां चक्षुषा च मनःसंयोगसत्वे चाक्षुषापत्तिरिस्ते तादृशफलिकायामनवतार इति
चेन्न विषयेंद्रियसन्निकर्षस्य विशिष्य हेतुत्वानभ्युपगमे यत्र घटे त्वगिंद्रियमात्रसन्नि
कर्षः तदुत्तरं घटचाक्षुषापत्तिर्वारयितुमशक्या तदुत्तरं पटचाक्षुषोत्पत्तौ तदनुरोधेन
चक्षुर्मनोयोगस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् यत्तु इंद्रियमनोयोगस्य विषयविशेषोपवच्छेदकत्वमु
पेयते एवं च विषयेनाप्रसक्तस्य चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति अवच्छेदकत्वप्रसक्तस्यैव चक्षु १
र्मनोयोगादी[illegible]नो हेतुता कल्प्यते उपदर्शितस्थले पटचाक्षुषानुरोधेन पटरूपविषया
वच्छेदेनैव चक्षुर्मनोयोगः कल्प्यते न तु घटावच्छेदेनापीति नातिप्रसंग इति तदसत् तथा स

निर्विषयेंद्रियसन्निकर्षहेतुताविलयप्रसंगात्· विषयेंद्रियसंनिकर्षशून्यकाले तद्विषय
वच्छेदेनेंद्रियमनोयोगात्कल्पनादेवातिप्रसंगवारणसंभवादिति· तस्माद्द्रव्यलौकिकचाक्षु
षत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगत्वादिना विशिष्यैव हेतुहेतुमद्भावः लौकिकत्वस्य कार्यता
वच्छेदककोटौ निवेशात् उपनीतभानादौ न व्यभिचारः· लौकिकत्वं तु साक्षात्करोमी
ति प्रतीतिसाक्षिको विषयताविशेषः· गुणादिचाक्षुषे व्यभिचारवारणाय द्रव्येति
वेशः· अथ गुणादिचाक्षुषाव्यवहितपूर्वक्षणे स्वाश्रयचक्षुःसंयोगादेरवश्य
कत्वात्कथं व्यभिचारः· यदि च एकविषयसन्निकर्षात् विषयांतरप्रत्यक्षवारणा
=दि य विषयतासंबंधेन चाक्षुषं प्रति समवायादिना चक्षुःसंयोगादेः हेतुताव
श्यं वाच्या· तथा च विषयतासंबंधेन चाक्षुषाधिकरणगुणादौ समवायेन च
क्षुःसंयोगाद्यभावात् व्यभिचारः संभवतीति मन्यसे तदा कार्यतावच्छेदकको
टौ द्रव्यविषयतानिवेशप्रसोदुर्वारः· द्रव्यविषयकचाक्षुषत्व गुणादेर

षिविषयतयान आषिविषयतालक्षणकार्यतावच्छेदकप्रसासस्याद्व्यविषयकचाक्षुष
स्यासत्त्वेऽस्तिचेन्न· कार्यतावच्छेदकोपलक्षितकार्याधिकरणे कारणाभावो न व्यभिचा
रः· अपितु कार्यतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणे तदभाव एव· प्रकृते च द्रव्यलौकिक
चाक्षुषादौ गुणादेर्विषयत्वेपि द्रव्यलौकिकत्वविशिष्टविषयतानाभ्युपेयते
तेन न व्यभिचारः· आस्तां वा द्रव्यलौकिकविषयतैव कार्यतावच्छेदकप्रसांसतिः· का
र्यतावच्छेदकं तु शुद्धचाक्षुषत्वादिकमेव· न चैतादृशप्रसासस्या चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं गुणा
दौ अस्तीति न व्यभिचारः· एकपुरुषीयेन्द्रियसन्निकर्षात्· पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षवारणा
य तत्पुरुषीयत्वनिवेशेनैव कार्यकारणभावः स्वीकार्यः· प्रत्यक्षनिष्ठं तत्पुरुषीयत्वं च तदा
त्मसमवेतत्वं· चक्षुरादिनिष्ठं तत्पुरुषीयत्वं च तन्मनःसंयोगित्वं· एवं चेन्द्रियमनोयोग
२ स्य स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं न कल्प्यते· सन्निकर्षकारणतावच्छेदककोटौ तन्निवेशस्यावश्य २
कतयैव नियमनस्तादपेक्षोपपत्तेः· अव्यवहितप्राक्क्षणतोकारणतावच्छेदकविशि
ष्टकारणताया एव प्रकृते फलोपधाने तन्त्रत्वोपगमात्· वस्तुतस्तु तत्पुरुषीयचा

क्षुष्ट्वस्यावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया तत्तत्पुरुषीयचक्षुरादिषु जातिभेद एव स्वीक्रियते । तत्र मनःसं
युक्तचक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वे तत्र मनःसंयुक्तचक्षुष्ट्वादिरूपविशेषणविशेष्यभावे विनिग
मनाविरहेण कारणताबाहुल्यात् अवच्छेदकगौरवाच्च । केचित्तु तत्तत्पुरुषीयचक्षुष्ट्वादौ स
मवायादिना दीतये च चक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वापेक्षया लाघवात् संयोगादिना तत्पुरुषी
यचक्षुष्ट्वादिनैव हेतुता कल्प्यते । अथैवं संयोगादेरिन्द्रियव्यापारतानुपपत्तिः । तज्जन्य
त्वे सति तज्जन्यजनकत्वस्यैव तद्व्यापारत्वात् । तथा च इन्द्रियस्य प्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वे
व नानिर्वहतीति चेत् । एवं सति एतदर्थं तत्पुरुषीयत्वादिकमनिवेश्य इन्द्रियलौकिकत्वावच्छि
न्नं प्रति संयोगत्वेन सामान्यत एकहेतुत्वं कल्प्यतां । तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगत्वादिना हेतु
त्वेपि इन्द्रियकरणतानिर्वाहाय तस्य सामान्यतया एकहेतुताया अवश्यकल्पनीयतया
साम्यादिति वदन्ति । वस्तुतस्तु चक्षुःसंयोगत्वादिना न सन्निकर्षहेतुत्वं । किन्तु जाति स्य
विशेषपुरस्कारेणैव । अत एव देशावच्छिन्नेन्द्रियसन्निकर्षादितः प्रत्यक्षवारणाय का
रणतावच्छेदकतया जातिस्वीकारस्यावश्यकतया चक्षुरादिनिवेशोऽप्रयोजनाभा

बात्. एवं च समवायेन विजातीयसंयोगस्य हेतुतासंभवतीति. यत्तु संयोगेन तत्तद्रूपवत्त्वस्य गु
रोर्दुर्वचत्वे तत्तद्रूपीयचक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वमावश्यकमिति कथं चक्षुरादि
निवेशं विना उपपत्तिरिति. तदपि न. तत्तद्रूपीयचाक्षुषजनकतावच्छेदकतया संयो
गेतरजातिभेदानामभ्युपगमेनैवातिप्रसंगवारणसंभवात्. तत्तद्रूपीयचक्षुःसं
योगत्वादिना हेतुताया अनावश्यकत्वात्. एवं द्रव्यसमवेतचाक्षुषे तत्समवेतस
मवेतचाक्षुषादौ चक्षुःसंयुक्तसमवायचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायत्वादिना
पि हेतुता बोध्या. कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिश्चात्र प्रतियोगिता. द्रव्यसमवेतचा
या ५ क्षुषादावपि स्वाश्रयसमवायादिसंबंधेन चक्षुःसंयोगत्वादिनैव हेतुता. चक्षुः
संयुक्तसमवायत्वादिना प्रतियोगितासंबंधेन हेतुत्वेऽधिकरणे चक्षुरादिसंयोगानि
रूपितसंबंधस्य समवायीयप्रतियोगितायाश्च निवेशाधिक्येन गौरवादिति तु दे ३
३ यं. तथाहि. कालिकादिसंबंधेन यः स्वाश्रयः तत्समवेतत्वमादायातिप्रसंगवारणाय
स्वसमवायाद्येकमेव प्रत्यासत्तिरिति वक्तव्यं. मम तु समवायसंबंधेन चक्षुःसं

योगादिमात्रस्य स्वसमवायत्वेन हेतुता । एवं चाधिकरणांशे वक्तुः संयोगादेः समवायो मतद्वयपर
यानिविष्टः । किंच स्वमते समवायीयप्रतियोगितानिवेशस्याधिक्यं । त्वन्मते तु समवायिस
मवायरूपसंबंधशरीरेऽधिकरणांशे समवायस्य विशेषणतया तत्र तत्संबंधस्याधि
क्यस्य निवेशनीयतेति लाघवानवकाशः । यत्तु द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षादौ संयुक्तसम
वायादिहेतुताकल्पनमफलं । अथ तदकल्पने गुणादौ प्रत्यक्षविषयताकीदृशसामग्रीनिय
म्येति चेन्न । प्रतिबंधकाभावविषयादिघटितसामग्रीनियम्यैव । अथैवमसन्निकृष्ट
गुणादेरेव कथं न प्रत्यक्षविषयता उक्तसामग्र्यास्तत्राप्यक्षतत्वादिति चेन्न । न । ता
दृशसामग्र्या गुणादिप्रत्यक्षजनने स्वाश्रयभासकसामग्र्याः सहकारित्वमुपेयते ।
स्वाश्रयभासकीभूतसन्निकर्षशून्यकाले कदापि गुणादिचाक्षुषाद्यनुदयात् ।
एवं च गुणाद्यसन्निकर्षदशायां स्वाश्रयसन्निकर्षादिरूपसहकारिविरहादेव
न प्रसक्तापत्तिः स्वाश्रयाविषयकस्यैव वायुस्पर्शगोचरप्रत्यक्षस्यो[illegible]ससात

सन्निकर्ष

आश्रयभासकसामग्र्याः सहकारितानसंभवतीतिचेत्। तर्हि द्रव्यसमवेतस्यार्थेमेव चक्षुःसं
युक्तसमवायस्य हेतुता आस्तां। चक्षुःसंयुक्तसमवाय चक्षुःसंयुक्तसमवेतसम
वायत्व चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायादिहेतुताकल्पनं तु निःफलमेव। गुणादिगो
चरचाक्षुषस्य गुणादिसमवेतगोचरस्यार्थे नादेश्याश्रयाविषयकस्य कस्यचि
दप्यनुदयेन तत्राश्रयभासकसामग्र्याः सहकारितासंभवात्। न च प्रत्यक्ष
विषयतायामिंद्रियसंनिकर्षाश्रयत्वव्याप्यतया चक्षुःसंयुक्तसमवायादि
हेतुत्वमप्यावश्यकमिति वाच्यं। ईदृशव्याप्तेरप्रामाणिकत्वादिति। तदपि हेय
मेव। तथाहि। गुणादौ विषयतासंबंधेन प्रत्यक्षोत्पादनिर्वाहकसामग्र्या ४
४ सो आश्रयभासकसामग्र्यानिवेशमंतरेण तादृशसामग्रीशून्यकाले गु
णादिप्रत्यक्षवारणमसंभवि। व्याप्यत्वेनाभ्युपगतस्य सत्वोपगमे व्यापकोप

नेरावश्यकत्वात् । अतः तथाविधसामग्रीव्याप्तौ तन्निवेशनमावश्यकं । तत्र प्रत्यक्षताव
च्छेदेन यद्देशविषयादिघटिता सामग्री तत्र तद्व्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेन विषय
तया घटप्रत्यक्षमुत्पद्यते इत्येतादृशसामग्रीव्याप्तौ च चक्षुःसंयोगादिघटिताऽन्यप्रभा
सकसामग्री कुत्रानिवेश्या । इदं काले वा आद्ये एतादृशव्याप्तिबलात् गुणादी
नां प्रत्यक्षविषयतानानिवर्ते इति तत्र चक्षुःसंयोगादिघटितसामग्र्या अभा
वात् । अत एव घटादिचक्षुःसंयोगदशायां असन्निकृष्टपटादिसमवेतगुणा
दिचाक्षुषापत्तिः (घ चक्षुःसंयोगादिघटितसामग्रीविशिष्टतत्क्षणावच्छेदेन
पटसमवेतगुणादिचाक्षुषापत्तिः) चक्षुःसंयोगादिघटितसामग्रीविशिष्टतत्क्ष
णावच्छेदेन पटसमवेतगुणादावपि विषयादिघटितसामग्रीसत्वात् । अथ विषय
सामान्यघटितसामग्र्याः प्रत्यक्षरूपफलव्याप्यत्वं न स्वीक्रियते यद्बलादापत्तिः स्यादपि तु

तत्तद्विषये विषयतया प्रत्यक्षोत्पत्तिनिर्वाहाय तत्तद्विषयघटितसामग्र्या एव प्रत्यक्षरूपफल
व्याप्यत्वं स्वीक्रियते । एवं च घटसमवेतगुणादिव्यक्तिषु तत्तद्व्यक्तिघटितसामग्रीवत्का
देव प्रत्यक्षमापादयितव्यमिति न च न संभवति । तत्तद्गुणादिघटितसामग्र्यास्तेका
रणतावच्छेदकप्रत्यासत्त्या एकाधिकरण्यापन्न तत्तदाश्रयव्यक्त्यात्मकविषयचक्षुः
संयोगाद्यात्मकसामग्र्या एव काले निवेशात् । तदानीं च घटचक्षुःसंयोगसत्त्वेऽपि एकाधि
करण्यापन्न घटचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्र्याः क्वचिदप्यभावात्तद्गुणिवत् सर्वे ।
यद्विषयस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुताप्रामाणिकी स्यात् तद्वैयर्थ्यदर्शितरीत्या तत्तद्व्यक्ति
त्वेन [redacted] विषयं सामग्र्यास्तन्निवेशयाति
प्रसंगवारणासंभवः । सेयत्नप्रामाणिकी । एतदनुरोधेन तत्कल्पने तु महागौरव ५
प्रसंगः । तत्तद्व्यक्तित्वेन विषयस्याहेतुत्वे तु तेन रूपेण सामग्र्यास्तन्निवेशाः ५
संभवति । कारणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्यैव सामग्रीघटकत्वादिति । नादृशसाम

ग्रीव्यासौ स्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन विषये चक्षुःसंयोगस्य निवेशनेनु न संभवति·
सामग्रीव्यासौ स्वावच्छेदकसंबंधघटितसामानाधिकरण्यसंबंधेन एककारणे परकार
णवैशिष्ट्यनिवेशनियमात्· तस्माद्दुपदर्शितापत्तिवारणाय संयुक्तसमवायादिहेतुता
कल्पनमावश्यकमेव· अथ रूपत्वादिप्रत्यक्षानुरोधेन संयुक्तसमवेतसमवाया
दिहेतुताया आवश्यकत्वात्कृतं संयोगसंयुक्तसमवाययोर्हेतुत्वेन· द्रव्यगुणादि
चाक्षुषसाधारणसमवेतचाक्षुषत्वादेर्वचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायजन्य
तावच्छेदकत्वोपगमात्तत एव द्रव्यगुणादिचाक्षुषादेरप्युपपत्तेः· आत्मत्वसम
वेतप्रत्यक्षानुरोधेन संयोगसंयुक्तसमवाययोर्हेतुत्वमावश्यकं· निरवयव
तया आत्मनि तत्समवेते च इंद्रियसंयुक्तसमवेतसमवायाभावादिति चेन्न· आ
त्मा मे तादृशयुक्त्या मनःसंयोगमनःसंयुक्तसमवाययोर्मानसप्रत्यक्षहेतुत्व
मापाततः· चक्षुःसंयोगचक्षुःसंयुक्तसमवायादिहेतुता द्रव्यतत्समवेतचाक्षु

घादौ कुतः॰ अथ द्रव्यादिचाक्षुषसाधारणरूपावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवाय
हेतुत्वे कपालादिनाशे सन्निधि द्वितीयक्षणे घटादिचाक्षुषानुदयप्रसंगः॰ तद्रूपवह्नितया
कुर्वता संयुक्तसमवेतसमवायघटकीभूतकपालिकादिविरहेण घटादौ संयुक्तसमवे
तसमवायाविरहादिति चेन्न॰ तदानीं घटादिप्रत्यक्षानुपगमे क्षतिविरहात्॰ संयोगा
दिहेतुतामतेऽपि यत्र कपालिकादि चक्षुःसंयोगद्वारा घटोत्पत्तिः तदुत्तरक्षणे घटादि
प्रत्यक्षस्यापलपनीयतया साम्यात्॰ अथ त्र्यादिविभौतिमते त्रुटितत्समवेतप्रत्यक्षस्य
संयुक्तसमवेतसमवायहेतुतायाऽसिद्धेर्वलात् संयोगसंयुक्तसमवायपदार्थहेतुत्वमाव
श्यकमिति चेन्न॰ एवमपि परमाणुद्व्यणुकाङ्गीकर्त्तृनैय्यायिकादिमते तद्धेतुताया युक्ति
विरहात्॰ अत्राहुः॰ परमाण्वा[illegible]दिघटितसन्निकर्षात् पृथिवीत्वादिप्रत्यक्षवारणा ६
य संयुक्तसमवेतसमवायहेतुताया संयुक्तदलं महत्समवत्त्वं विवेचनीयं॰ एवं च
त्रुटितत्समवेतरूपादौ महत्संयुक्तसमवेतसमवायस्यासत्त्वात् व्यभिचार इति द्र

व्याप्यसमवेतविषयकचाक्षुषत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकं वाच्यं । तथा च न तद्धेतुतया द्रव्यगुणा न
दिचाक्षुषनिर्वाहः इति संयोगसंयुक्तसमवायहेतुत्वमावश्यकं । अथैवमपि संयोग
हेतुताकल्पनमनर्थकं । द्रव्यत्वसमवेतचाक्षुषसाधारणद्रव्यसमवेतविषयकचा
क्षुषत्वस्यैव चक्षुःसंयुक्तसमवायजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् न तत एव द्रव्यचा
क्षुषस्याप्युपपत्तेरिति चेन्न । परमाणुघटितसन्निकर्षात् पृथिवीत्वादिप्रत्यक्ष
वारणाय संयुक्तसमवायहेतुतायां महत्त्वानिवेशस्यावश्यकतया तादृशप्रत्यक्षे व्यभि
चारवारणाय तज्जन्यतावच्छेदककोटौ द्रव्यसमवेतद्रव्याप्यत्वानिवेशस्यावश्यक
तया द्रव्यप्रत्यक्षे संयोगहेतुताया आवश्यकत्वात् । न च महत्त्वसंयुक्तसमवेतसमवा
यजन्यतावच्छेदकं साक्षात्समवेतचाक्षुषत्वमेव वाच्यं । न तु द्रव्याभिन्नयत्समम
वेतं तच्चाक्षुषत्वं । एवं च पृथिवीत्वादिचाक्षुषस्य तादृशसंयुक्तसमवेतसमवाय

सन्निकर्षे

=रूपवद्घटितसन्निकर्षात् द्रव्यसंयोगरूपत्वादिप्रसक्तवारणाय रूपाद्यनुद्भूत८

जन्यतावच्छेदककोटौ तत्तया स्थूलपृथिव्याद्यसन्निकर्षदशायां नाद्दशकारणविरहेणोवाप
प्रसंभव इति वाच्यं । साद्रिनसमवेतचाक्षुषत्वस्य महत्संमवेतसमवायजन्यतावच्छे =युक्तस २
दकत्वे च चक्षुरणुकादिरूपस्य स्थूलपार्थिव्याद्यसन्निकर्षदशायां न दोषः पृथिवीत्वादि
प्रसक्त्यनुपपत्तेः । अथ परमाण्वादिघटितसन्निकर्षात् रूपत्वात्वादिप्रसक्तवारणा
स य संयुक्तमवेतसमवायहेतुतायां संयुक्तद्रव्ये महत्त्वं नाभिवेश्यते अपितु समवेतांशे
लौकिकविषयतासंबंधेन चाक्षुषवत्वं । तावतापि चक्षुःसंयुक्तपरमाणुसमवेत
रूपादीनां लौकिकचाक्षुषविषयत्वाभावेनोक्तापत्तिवारणसंभवात् । एवं च नीरू
६ पाद्यनुद्भूतरूपाभावानां कारणतावच्छेदककोटिनिवेशनमप्यनुपादेयं । सम ६
वेतांशे चाक्षुषविषयतानिवेशेनैवोपपत्तेः तथा च साद्रिनसमवेतचाक्षुषत्वस्य
संयुक्तसमवेतसमवायजन्यतावच्छेदकत्वेपि नापदर्शितस्थलपृथिवीत्वादिप्रस

क्षानुपपत्तिः । न चापि पृथिवीत्वे चक्षुःसंयुक्तसमवेतत्वेन चाक्षुषवत्समवायस्याक्षुन्नतादिति संयुक्तस
मवेतसमवायहेतुतायां महत्वादिनिवेशनमफलं । इत्थं च द्रव्यगुणकर्मचाक्षुषसाधारण्यास
चाक्षुषत्वस्यैव चक्षुःसंयुक्तसमवायजन्यतावच्छेदकत्वमुपगन्तव्यमिति संयोगहेतुतायां मानाभा
व इति चेन्न । संयुक्तसमवेतसमवायस्य संयुक्तसमवेतचाक्षुषवत्समवायत्वेन हेतुत्वे
साद्भिन्नसमवेतचाक्षुषत्वस्य द्रव्याभिन्नं यत्समवेतं तन्नचाक्षुषत्वस्य कालिकसंबंधेन घट
वद्भिन्नं यत्तन्नचाक्षुषत्वादेर्वा जन्यतावच्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणानेककार्य
ताकल्पनप्रसंगात् । न च महत्संयुक्तसमवेतसमवायत्वेन हेतुत्वमतो विद्रव्याभिन्नं य
समवेतं तन्नचाक्षुषत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमुपेयते किंवा उक्तधर्माणामित्यत्र विनिगम
नाविरहो दुर्वार इति वाच्यं । द्रव्याभिन्नं यत्समवेतं तन्नचाक्षुषत्वादीनीं महत्संयुक्तसमवेत
समवायजन्यतावच्छेदकत्वोपगमे चतुरणुकाद्यसंनिकर्षकालीनत्रुटौ पृथिवीत्वादि
प्रत्यक्षे व्यभिचारप्रसंगात् । तस्मान्महत्संयुक्तसमवायत्वेन हेतुत्वमेवोचितमिति । स्यादे
तन्न । द्रव्याभिन्नं यत्समवेतं तन्नचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतचाक्षुषत्व

सन्निकर्ष

समवायत्वेन द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगत्वेन हेतुता । चक्षुःसंयुक्तसमवायहेतुत्वे
च मानाभावः । न चैवं तत्कल्पे चक्षुःसंयुक्तसमवेतचाक्षुषवत् समवायस्य जन्यतावच्छेद
कमुपदर्शितरूपसन्निकर्षं प्रत्यसमवेतेन चाक्षुषत्वं कालिकसंबंधेन घटवृत्तिर्यः समवे
तं तच्चाक्षुषत्वं चैतस्मिन्निगमनाविरहोऽवतरतीति वाच्यं । सन्निकर्षचाक्षुषत्वादीनां तथा
त्वे गुणकर्मचाक्षुषासंग्रहप्रसंगात् । मन्मते च संयुक्तसमवायहेतुत्वानभ्युपगमात् ।
संयुक्तसमवेतसमवायजन्यतावच्छेदकेन गुणादिचाक्षुषसंग्रहस्यावश्यकत्वात् ।
अथैवं त्वन्मते द्रव्याभिन्नं यत्समवेतं तच्चाक्षुषत्वस्य किं वा मूर्ताभिन्नं यत्समवेतं तच्चा
क्षुषत्वस्य चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायजन्यतावच्छेदकत्वमुपेयते इत्यत्र विनि
गमनाविरहात् द्रव्याभिन्नत्वसमवेतत्वयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनि
गमनाविरहाच्च कार्यकारणभाववाहुल्यप्रसंग इत्येतदपेक्षया विजातीयसत्त्वस
मवेतचाक्षुषत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वमुचितं । तादृशावच्छेदसंबन्धद्रव्यचाक

षा

ष्टं । तत्सिद्धिश्च चाक्षुषाभावादिप्रतिबध्यतावच्छेदकतया इत्येव स्यामः । एवं च द्रव्यमात्रसमवेतानां रूप
गुणकर्मद्रव्यत्वपृथिवीत्वादीनां चाक्षुषत्वेन तन्नाभिर्वद्धतीति संयुक्तसमवायहेतुताकल्प
नमावश्यकं । न च चक्षुःसंयुक्तसमवायहेतुतामपि संयुक्तोद्भूतचाक्षुषत्वनिवेशान
अन्यथा मावश्यकं । एतन्मनेपरमाण्वादिघटितसन्निकर्षात् पृथिवीत्वादिप्रत्यक्षमाद्य
स्यात् । एवं च तद्धि प्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषत्व
मेव तज्जन्यतावच्छेदकं वाच्यं । तत्र च द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वं मूर्त
न्यमूर्तसमवेतचाक्षुषसाधारणीति तथात्वमादाय द्रव्यान्यत्वद्रव्यसमवेतवृत्त्या
भिन्नो विशेषणविशेष्यभावविनिगमनाविरहो दुर्वार इति उपदर्शितविनिगम
गमनाविरहेण चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायहेतुतावाहुल्यसाहित्यु
ते वाचितेति वाच्यं । महत्समवेतचाक्षुषत्वस्य च चाक्षुषत्वव्याप्यचक्षुःसंयुक्त
समवायजन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनोपदर्शितविनिगमनाविरहप्रसक्तु

सन्निकर्ष

कगोरवानवकाश इति चेन्न तर्हि समवायाभिन्नसमवेतचाक्षुषत्वस्य चक्षुःसंयुक्तसमवेतस
मवायत्वस्य वाऽवच्छेदकत्वं न वाच्यं। अपि तु चाक्षुषवत्समवेतचाक्षुषत्वस्यैवेति नोप
दर्शितानतिगमनाविरहेण चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायहेतुतावादहुल्यमिति-
अत्र केचित्- स्वास्वाश्रयावच्छिन्नसन्निकर्षं विना गोत्वादिप्रत्यक्षानुदयप्रसंगात्
गोत्वादिव्यक्तिविषयतया चाक्षुषत्वाश्रयावच्छिन्नं प्रति स्वास्वाश्रयावच्छिन्नचक्षुःसं
योगवत्समवायत्वादिना हेतुत्वमावश्यकमिति संयुक्तसमवायहेतुतासिद्धिः
न च कार्यतानिसास्वाश्रयावच्छिन्नचक्षुःसन्निकर्षकाले तदनवच्छिन्नसन्निकर्ष
वत्त्वव्यक्तिविशेष्यकचाक्षुषापत्तिवारणाय गोत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्य
तासंबन्धेन चाक्षुषं प्रति स्वास्वाश्रयावच्छिन्नचक्षुःसंयोगस्य समवायेन हेतुत्वम्
मावश्यकमिति तत एव तादृशचक्षुःसंयोगवत्समवायहेतुतयेति वाच्यं। तादृ
शकार्यताकल्पने विशेष्यतासंबन्धेन गोत्वचाक्षुषे तथाविधसंयोगहेतु

येपि यथाकथंचित्सन्निकर्षात् गोत्वनिर्विकल्पकवारणासंभवात्· न च तदंशे गोत्वनिर्विकल्प
कोपगमे भ्रान्तिविरहः निर्विकल्पकस्याऽतीन्द्रियतयाऽनुभवविरोधाभावादिति वाच्यं· न वा
निर्विकल्पकोपगमे तदनैतरेगोदिसाकारकोपनीतभानप्रसंगात्· न च गोत्वचा
क्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति सास्नादिचाक्षुषत्वेनैव हेतुत्वमस्तु न तु एवं सास्नाद्यनवच्छिन्न
सन्निकर्षात् गोत्वप्रत्यक्षवारणासंभवादिति किं तादृशगुरुधर्मावच्छिन्नसन्निकर्षहे
तुतयेति वाच्यं· सास्नाचाक्षुषस्य गोत्वचाक्षुष [redacted] हेतुत्वेपि विनश्यदवस्थसा
स्नासन्निकर्षात् सास्नाचाक्षुषानंतरं यथाकथंचित्संनिकर्षात् गोत्वचाक्षुषाप
त्तेः विना तादृशसन्निकर्षहेतुतां वारयितुमशक्यत्वादित्याहुः· तदसत्· गोत्व
चाक्षुषं प्रति सास्नाद्यवच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत् समवायहेतुत्वे एकपुरुषीय
तथाविधसन्निकर्षादन्यस्य गोत्वचाक्षुषवारणाय तत्पुरुषीयनिवेशस्या
वश्यकतया पुरुषभेदेन कारणताबाहुल्यप्रसंगात् तदपेक्षया समवा

येन गोत्वचाक्षुषं प्रति स्वाश्रयचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोग.त्वेन संबंधेन
सास्नावच्छिन्नचक्षुःसंयोगहेतुताया एवोचितत्वात्। ईदृशयुक्त्या संयुक्तसमवायहे
तुत्वासिद्धेः। अथैवं द्रव्यचाक्षुषादौ चक्षुःसंयोगादेरपि उपदर्शने आत्मनिष्ठप्रत्या
सत्त्यैव हेतुत्वं स्वीक्रियते। विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यादेरेव रूपभेदेन कारणतावाहुल्यप्रसं
गादिति चेन्न। तथात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यादेरेकव्यक्तिसन्निकर्षानुमत्येन रप्रसक्षापत्तेः
तद्वारणाय विषयाणां विशिष्य निवेशे च विषयाणां कुरूपापेक्षया बाहुल्येन तयैव बहुत
रकारणताप्रसंगात्। अत्र च गोत्वादेरेकैकव्यक्तिनया नातिप्रसंग इति आत्मनिष्ठप्रत्यास
सासास्नावच्छिन्नचक्षुःसंयोगादिहेतुताया एव कल्पनमुचितमिति। अन्ये तु गवाक्षाव
च्छिन्नसन्निकर्षात् त्रसरेणूनां अनुद्देशावच्छिन्नसन्निकर्षाच्च स्थूलद्रव्याणां चाक्षुष
यथा १० वारणाय त्रसरेण्वचाक्षुषे गवाक्षावच्छिन्नचक्षुःसंयोगस्य तद्भिन्नद्रव्यचाक्षुषे १०
च स्थूलावयवावच्छिन्नचक्षुःसन्निकर्षस्य विशिष्य हेतुताकल्पनमावश्यकं। तथा
तादृशसन्निकर्षकाले त्रसरेण्वादिसमवेतरूपादिचाक्षुषवारणाय तत्समवेतचाक्षु

तद्भिन्नद्रव्यसमवेतचाक्षुषप्रति च स्थूलत्वावच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायत्वेन ।

षे प्रतिगवाक्षावच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायत्वेनैव हेतुत्वसम्भवत्र्यकमिति संयुक्तसमवायहेतुता
सिद्धिः । गवाक्षावच्छिन्नत्वं च जालान्तरवर्त्तिसौरतेजःसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नत्वं । तादृशसंयोग
स्य विजातीयसंयोगत्वेनैव निवेशः । अतो जालान्तरवर्त्तित्वादेर्दुर्निर्वचत्वेऽपि न क्षतिः । स्थूल
त्वं महत्वं । अथ त्रसरेणुसमवेतचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रतिगवाक्षावच्छिन्नचक्षुःसंयोग
वत्समवायत्वादिना हेतुतासंभवेऽपि तद्भिन्नसमवेतपृथिवीत्वादेर्घटादिसन्निकर्षाद
पि प्रत्यक्षोदयात् तदानीं च गवाक्षावच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायस्य विरहेण तत् त
द्भिन्नसमवेतपृथिवीत्वादेश्च त्रसरेणुकाद्यवच्छिन्नसन्निकर्षकालेऽपि तत्प्रत्यक्षोद
यात् तदानीं च तत्र स्थूलत्वावच्छिन्नसंयोगस्य विरहेण व्यभिचारात् । न च गवाक्षा
वच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायस्य जन्यतावच्छेदककोटौ त्रसरेणुनिरूपितलौकि
कविषयतायाः स्थूलत्वावच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायस्य जन्यतावच्छेदककोटौ च
तद्भिन्नद्रव्यनिरूपितलौकिकविषयताया निवेशान्न व्यभिचार इति वाच्यं । त
न्निवेशोऽपि यत्र जलीयत्वे गवाक्षावच्छिन्नसन्निकर्षः घटे च स्थूलत्वावच्छिन्नसन्निक

सन्निकर्ष

र्षः तत्र ऊळीयत्तद्विषयकप्रत्यक्षस्यविषयतयापृथिवीत्वेप्रसक्तेः तत्रगवाक्षावच्छिन्न
चक्षुःसंयोगवत्समवायस्यतदानीमसत्त्वेन यत्र ऊळादौस्थूलावयवावच्छेदेनसन्निकर्षः
गवाक्षावच्छेदेनपार्थिवत्वेतौसन्निकर्षाभूत्तदितिभिन्नपृथिवीत्वेनसन्निकर्षः तदानींत्त
दितिभिन्नऊळाघात्मकद्रव्यविषयकप्रत्यक्षस्यविषयतयापृथिवीत्वेप्रसक्तेस्तत्रच
तदानींस्थूलावयवावच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायस्यासत्त्वेनव्यभिचारस्पष्टु
र्वारत्वात्तदुक्तिर्नेजः स्वानिरूपितलौकिकविषयताश्रयत्तद्विसमवेतत्वलौकिक
विषयत्वोभयसंबंधेनचाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रतिगवाक्षावच्छिन्नचक्षुःसंयोगव
त्समवायत्वेनस्वनिरूपितलौकिकविषयताश्रयत्तदितिभिन्नद्रव्यसमवेतत्वलौकिक
विषयतोभयसंबंधेनचाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रतिस्थूलावयवावच्छिन्नचक्षुःसंयो
११ गवत्समवायत्वेनहेतुतास्वीक्रियतेतुउपदर्शितस्थलयोःपृथिवीत्वेनचाक्षुषत्वा ११
क्षिनिरूपितलौकिकविषयताश्र[redacted]यत्तद्घटादिसमवेतत्व

विरहेणानतादृशो भूयसांवंधेन तत्र चाक्षुषमस्तु यद्यतद्वतिन व्यभिचार इत्याहुः। तदपि न। तथाहि
त्वटि तत्समवेतचाक्षुषादौ गवाक्षाद्यवच्छिन्नचक्षुःसंयोगत्वेनातादृशसंयोगत्वसमवायत्वा
दिना हेतुतानकल्प्यते अपितु द्रव्यचाक्षुषं प्रति विजातीयचक्षुःसंयोगत्वेन चाक्षु
षं तत्समवेतचाक्षुषं प्रति च विजातीयचक्षुःसंयोगवत्समवेतसमवायत्वेन ग
वाक्षाद्यवच्छिन्नत्वटि च चक्षुःसंयोगेऽणुदेशावच्छिन्नस्थूलावयविचक्षुःसंयोगे न
तादृशजातिविशेषानकल्प्यते ततः फलाकुसुमातकल्पकाभावात् तेन तादृ
शसन्निकर्षात् त्रसरेण्वादिचाक्षुषप्रसंगः। एवं तादृशसन्निकर्षवदृश्या त्रसरे
ण्वादिसमवेतचाक्षुषप्रसंगोऽपि नास्ति। तदानीं तत्तदवयवचक्षुःसंयोगे वैजा
त्यानभ्युपगमेन विजातीयचक्षुःसंयोगेतत्समवेतसमवायविरहात्। न
च यत्र त्रसरेणुचक्षुःसंयोगोत्पत्तिद्वितीयक्षणे तस्य तत्समवेतरूपादेश्च
चाक्षुषं जायमानं रथवर्त्तिसौरतेजःसंयोगनाशश्च तदुत्तरमपि त्रसरेणुतत्स

मवेतचाक्षुषप्रसंगः पूर्वचाक्षुषानुरोधेन तथाविधतद्विचक्षुः संयोगे वैजात्यस्या
वश्यस्वीकरणीयत्वात् इति तद्विचाक्षुषतत्समवेतचाक्षुषयोर्गवाक्षावच्छिन्नचक्षुः
संयोगतादृशचक्षुः संयोगवत्समवाययोर्हेतुतान्तरकल्पनमावश्यकमेवेति
वाच्यं· विजातीयालोकसंयोगावच्छिन्नविजातीयचक्षुः संयोगत्वतादृशचक्षुः
संयोगवत्समवेतसमवायत्वाभ्यामेव द्रव्यचाक्षुषत्वचाक्षुषवत्समवेत
चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वोपगमात् उपदर्शितस्थले विजातीयालोकसं
योगविरहेणोपपत्तिविरहात्· न च तदानीमालोकान्तरसंयोगसत्त्वे चाक्षु
षापत्तिर्दुर्वारेत्याशंकनीयं· तादृशालोकसंयोगे वैजात्यानभ्युपगमात्· अ
थसंयोगनिष्ठतादृशवैजात्ये नियामकाभावात् संयोगसामान्यसामग्र्याः
तन्नियामकत्वे निखिलसंयोगानामेव तदाश्रयत्वप्रसंगः· नचाविजाती

पक्षिप्रैवतन्निपान्निकेति वाच्यं । तथासति पत्रप्रकम्पे वृक्षक्रियया एकस्मिन् त्रसरेणौ गवाक्षावच्छि
न्नोऽपरस्मिन् तु तदनवच्छिन्नसंयोगो जनितः । एवं पत्रप्रकम्पे वृक्षक्रियया एकस्मिन् स्थूलावय
वावच्छिन्नोऽपरस्मिं स्वसूक्ष्मावयवावच्छिन्नसंयोगो जनितस्तत्र गवाक्षानवच्छिन्नत्रस
रेणुचक्षुःसंयोगस्य सूक्ष्मावयवावच्छिन्नस्थूलावयविसंयोगयोस्तादृशवैजात्यविरह
प्रयोजकविरहादिति चेन्न । मैवं । तत्तत्क्रियानन्तदुत्तरदेशाघटितनन्तत्संयोगस्य स्वमुत्साद
कप्रयोजकतादृशसामग्र्य वैजात्यप्रयोजकत्वोपदर्शितस्थले च गवाक्षानवच्छि
न्नत्रसरेणुसंयोगजनकीभूततत्तत्क्रियानन्तत्रसरेण्वादिरूपतत्तद्देशाघटितसामग्र
ग्र्यास्तादृशवैजात्यावच्छिन्नो स्वत्वप्रयोजकत्वानभ्युपगमा[redacted]त्तादृशसंयोगे च वैजा
त्यविरहोपपत्तेरिति । अथ क्रियादिजन्यतावच्छेदकजात्या संकरप्रसंगात् चक्षुःसं
योगे वैजात्यकल्पनं न संभवतीति चेन्न । क्रियादिजन्यतावच्छेदकजातेस्तादृशवैजा
त्यव्याप्यविरुद्धभेदेनाद्विलोपगमात् तादृशवैजात्यस्य वक्रियादिजन्यतावच्छेदक

जातिसाम्यविरुद्धभेदेनाद्धितैकथनोपगम्यते इति तु नाद्रीकणीयं · यतो जनकतावच्छेदकजाते
र्नानात्वे व्यभिचारेण कारणत्वानुपपत्तिः जन्यतावच्छेदकजातिनानात्वेन च कार्यकारणभा
मात्र वबाहुल्यमिति किंचिदन्यतावच्छेदकजातिनानात्वमेवोचितमिति · अथ लौकिकसन्निक
र्षादिजन्यतावच्छेदककोटौ कारणीभूतलौकिकसन्निकर्षवैशिष्ट्यनिवेशनमावश्
यकं · अन्यथा लौकिकसन्निकर्षं विना दोषविशेषादिसहकृतोपनायकज्ञानात् वं
शादौ उरगभ्रमस्य तद्देशे लौकिकस्य तस्य व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् · तत्र लौकिक
त्वानुपगमे च तद्दुरितं उरगीसाक्षात्करोमीत्याकारकसाक्षात्कारित्वस्यानुप
पत्तेः · न च साक्षात्कारित्वं जनकलौकिकविषयतानिरूपितसन्निकर्षजन्यतावच्छेद
कतयोपगन्तव्यं · स च तादृशदोषव्यावृत्त एवेति न व्यभिचार इति वाच्यं · जन्यता
१३ वच्छेदकतया विषयविषयताविशेषस्वीकारस्यासिद्धौ तावद् गुरुत्वात् · एवं च १३
तादृशव्यभिचारवारणाय कारणतावैशिष्ट्यनिवेशस्यावश्यकत्वे तु जनकताव
च्छेदकजातेर्नानात्वे दोषः · कार्यकारणभावबाहुल्यस्य कार्यतावच्छेदकजातेर्ना

नालेपि सा स्यादिति चेन्न । मा भूत्तत्र व्यभिचारभिया कारणतावच्छेदकजाने रैक्यसिद्धिः कार्यकारणभा
नकल्पनागौरवेन स्यादेव । यतश्चक्षुःसंयोगनिष्ठप्रत्यक्षजनकतावच्छेदकजातेः क्रियासंयो
गजन्यतावच्छेदकजातिविरुद्धव्याप्यभेदेन द्वित्वे संयोगसंयुक्तसमवेतसमवायसंयुक्त
विशेषणताभेदेन इन्द्रियपुरुषभेदेन चाभिन्नानां संयोगघटितसन्निकर्षाणां कारण
ताहेतुत्वेनानन्तकारणताबाहुल्यं । क्रियाजन्यतावच्छेदकजात्योः प्रत्यक्षे चक्षुःसं
नद्वित्वे योगनिष्ठत्वेजास्यव्याप्यविरुद्धभेदेन क्रियायाः कारणताबाहुल्यं संयोगस्य चरके के
कारणताबाहुल्यमिति । केचित्तु प्रत्यक्षजनकतावच्छेदिका जातिः संयोगजसंयोग
जन्यता व्यावृत्तैवास्तां न क्रियाजनकतावच्छेदकजात्या न वा संयोगजनकतावच्छेदकजात्या सा
संकरप्रसंगः । क्रियाजन्यचक्षुःसंयोगं विना च न भवत्येव चाक्षुषं । सर्वत्र चाक्षुषा
सादृश्यफलबलेन क्रियाजन्यचक्षुःसंयोगस्यैव कल्पना तु । न च क्रियाजन्यसंयोग
व्यावृत्तैव सा जातिः । क्रियाजन्यसंयोगस्यैवावयवसंयोगाधीनसंयोगान्तरोत्पत्तेर्वचा
क्षुषप्रत्यक्षघटेत्वसेवा किन्नोपेयतो विनिगमनाविरहादिति वाच्यं । एवं सति इन्द्रियसं

योगनिष्टताद्दशजातेरकॢप्ततया: कॢप्तकल्पनायान्यात्. मम तु आत्ममनःसंयोगनिष्टक्रियाऽन्यता
वच्छेदकजातिव्याप्यजातेरेव चक्षुःसंयोगादावप्यभ्युपगमादित्याहुः. अत्र नयत्र कपाला
दौ चक्षुःसंयोगोत्पत्तिक्षणे एव घटोत्पत्तिः तत्र तत्क्षणे तादृशसंयोगोत्पादककियया घट गा
चक्षुःसंयोगो न संभवति. घटात्मकसमवायिकारणस्य प्रागसत्वात्. न चाद्वितीयक्षणे
तत्क्रियैव पूर्वसंयोगस्य विरोधिनः सत्वात्. अतस्तादृशक्रियानाशे सति क्रियांतरोत्प
त्याद्यनतांकालेन घटचक्षुःसंयोगकुत्पद्यते तावत्पर्यंतं घटचाक्षुषापलापप्रसंग
श्चिंतनीयः. एवं चविजातीयसंयोगं तत्समवेतसमवाययोर्हेतुतयैवोक्तरीत्या
सकलानुपपत्तिवारणसंभवात्. गवाश्वादौ नवकिंचत्सन्निकर्षद्वयापत्तिरिति तत्सम
वेतादिप्रत्यक्षवारणायोप दर्शितसंयुक्तसमवायहेतुत्वकल्पनमनादेयमेवेति. अ
१४ न्ये तु अर्हनिरस्वात वैशादौ परिमाणाविशेषवाक्षुषानुदयात् यावत्त्रसरेणववच्छि १४
न्नसन्निकर्षसत्त्ववतज्जातीयपरिमाणंगघ तेतावत्त्रसरेण्वावच्छिन्नसंयोगवत्सम
वायस्य तज्जातीयपरिमाणचाक्षुषप्रतिविशेषहेतुत्वमावश्यकमिति चक्षुःसंयुक्त

समवायहेतुतासिद्धिरिति वदन्ति । तदप्यवश्यं चिन्तनीयं । परिमाणविशेषचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्र
ता तिं या त्रसरेण्ववच्छिन्नसंयोगवत्समवायस्य यादृशत्रसरेण्ववच्छिन्नचक्षुःसंयो
गवत्समवायत्वादिना हेतुता तादृशत्रसरेण्ववच्छिन्नसन्निकर्षसत्त्वे एव तादृशप
रिमाणे ग्रहणे तादृशपरिमाणवति द्रव्ये यत्र त्रसरेण्ववच्छेदेन प्रथमं चक्षुःसं
योगो जायते तदनन्तरमपरत्रसरेण्ववच्छेदेनापरचक्षुःसंयोगो जातः तत्र ता
दृशपरिमाणग्रहानुदयप्रसंगः । कस्यापि संयोगस्य तत्त्रसरेण्ववच्छि
न्नत्वाविरहात् । अत एव परिमाणचाक्षुषं प्रति विजातीयसंयोगवत्समवायत्वेन त्वावच्छिन्नं
हेतुता तादृशवैजात्यं च चाक्षुषसामान्यजनकतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यं वार्द निरवान वैशादि च
क्षुःसंयोगेन कल्प्यते फलाभावादिति नानुपपत्तिः । इत्यपि हेयमेव उपदर्शितस्थले प्रथ
यचक्षुःसंयोगे तादृशवैजात्याभ्युपगमे तु सन्निद्धितीयस्थले एव तादृशपरिमाणचाक्षुषप्र ग्रा
संगे नैतयोरेकस्मिन्नपि तदभ्युपगमासंभवन्नुभयसंयोगसत्त्वेऽपि तादृशपरिमाण
ग्रहानुपपत्तेश्च । अथ प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्रसरेणुमुपादाय तत्तत्रसरेण्ववच्छिन्नसं
द्वितीयसंयोगे तदभ्युपगमे च विनष्टे प्रथमसंयोगे द्वितीयसंयोगात्तचाक्षुषप्रसंगेन २

योगवत्समवायत्वेन सद्दृत्त्यादित्रसरेण्ववच्छिन्नसन्निकर्षहेतुताकल्पने । दंडचक्रादिवत् परस्परस
हकारित्वेन तत्तत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नानां फलोपधायकत्वानतिप्रसंगः । उपदर्शितस्थले सं
योगभेदेऽपि प्रत्येकं तावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमात्मकसामग्र्यभावान्न तादृशापरि
माणग्रहानुपपत्तिः । कार्यतावच्छेदके तु तत्तत्परिमाणव्यक्तिचाक्षुषत्वं । ननु तत्तद्विजाती
यपरिमाणचाक्षुषत्वं । अतो न तत्त्रसरेण्वारब्धद्रव्यवृत्तिजातीयपरिमाणचाक्षु
षे तदवच्छिन्नसंनिकर्षस्य व्यभिचारः । न च तत्तत्परिमाणव्यक्तेरेव कदाचित्तत्त्रसरे
णुव्यक्तिघटितसद्दृत्तत्रसरेण्ववच्छिन्नसन्निकर्षादि व [redacted] तद्घटिततादृशव्यक्त्यं
तरघटितसद्दृत्तत्रसरेण्ववच्छिन्नसन्निकर्षादपि ग्रहणात् तत्त्रसरेण्ववच्छिन्नसन्नि
कर्षस्य व्यभिचार इति कथं तत्परिमाणग्रहे तत्त्रसरेण्ववच्छिन्नसन्निकर्षत्वेन हेतुते
१५ ति वाच्यं । तत्त्रसरेण्ववच्छिन्नसन्निकर्षजन्यतावच्छेदककोटौ तत्त्रसरेणुनिरूपितलौकि १५
कविषयतायाः प्रवेशान्न व्यभिचारानवकाशादिति चेन्न । एवं सति तत्त्रसरेण्ववच्छि
न्नचक्षुःसंयोगस्यैव स्वाश्रयचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकसंयोगवत्त्वरूपात्मनिष्ठ

प्रत्यासत्त्या तत्तत्परिमाणग्रहहेतुत्वमुचितं· अन्यथा तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशानप्रसंगेन पुरुषभेदेना
नंत्यप्रसंगात्· विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यंगीकारेपि विषयीभूतपरिमाणव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वे
नोपादानेनैकव्यक्तिसन्निकर्षदशायामसन्निकृष्टव्यक्त्यंतरग्रहापत्त्यसंभवात् तथा
च कुतः संयुक्तसमवायहेतुतासिद्धिः·· किंतु यत्किंचिदेकाश्रयसन्निकर्षदशायां
द्वित्वादिव्यासज्यवृत्तिधर्मप्रसक्त्यानुदयात् तत्तत्समवेतचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्य
चक्षुःसंयुक्ततत्तद्द्रव्यसमवायत्वेन हेतुत्वकल्पनमावश्यकं· अथ तत्कल्पनेपि
कथं नादृशापत्तिवारणं सति· नन्वेद्वित्वादिचाक्षुषस्यासंनिकृष्टाश्रयघटितस
न्निकर्षस्यापि कार्यतावच्छेदकाक्रांततया तदभावान्नापत्तिरिति वाच्यं· नादृशव्य
क्तिघटितसन्निकर्षं विनापि एतद्व्यक्तिघटितसन्निकर्षघटितसामग्र्या रूपादौ द्वित्वा
दिव्यक्त्यंतरेषु च स्वीयकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पादनात् नादृशसामग्र्याश्च तद्द्वि
त्वादौ तदानीमपि सत्त्वेन तत्तद्व्यक्तिघटितसन्निकर्षकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नापत्तेः कथं

विहृपिवारणासंभवादितिचेन्न. तत्तद्व्यक्तिसमवेतान्यवृत्तिविषयतासंबंधेनतत्तद्व्यक्तिसमवेत
भेदत्वादिनाहेतुतायाअपिकल्पनीयतयातत्तद्व्यक्तिसमवेत[redacted]द्वित्वाद्यंतरप्रत्यक्षोत्पाद
कसामग्रीनदेतद्व्यक्तिसमवेतभेदस्याप्यंतर्भावान्नाइत्रासामग्र्यास्तादेतद्व्यक्तिसमवेत
द्वित्वादावभावेनापत्त्यभावादितिचेत्. तदपि न. कारणतावच्छेदकगौरवेणतदाश्रयाणां
तत्तद्व्यक्तित्वेनभिवेशेउपदार्शितगुरुत्वात. तत्तदाश्रयचक्षुःसंयोगस्यैवोपदर्शितना
त्वनिष्टप्रसंगसत्वाहेतुत्वोचित्यात्संयुक्तसमवायहेतुतायाअसिद्धेः. वस्तुतस्तुयत्
किंचिदेकाश्रयसन्निकर्षदशायांद्वित्वादिप्रत्यक्षवारणायोपदर्शितदोषासन्निकर्षहेतु
तानकल्प्यते. तथासत्यनंतकार्यकारणभावप्रसंगात्. किंतुद्रव्यान्यप्रत्यक्षविषयता
संबंधेनचाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रतिसामानाधिकरण्यसंबंधेनचक्षुःसंयोगाभावत्वे
१६ नैकंप्रतिबंधकत्वंकल्प्यते द्वित्वादेर्यत्किंचिदाश्रयसन्निकर्षदशायांचतदाश्र
यान्यतमांतरवृत्तेश्चक्षुःसंयोगाभावस्यतद्वित्वादौसामानाधिकरण्यसंबंधेनसत्वा १६
न्नप्रत्यक्षापत्तिः यावदाश्रयसन्निकर्षंविनापिद्रव्यजातसादिचाक्षुषोत्पत्तिसाव्यभिचारःस्या

तत्कारणायद्रव्यान्यसद्वृत्तित्वस्यविवक्षितत्वान्निवेशः॥ न च चक्षुःसंयोगवत्यपि चक्षुःसंयोगाभावस्या
व्यावच्छेदेनसत्त्वात् कदापि द्वित्वादिचाक्षुषं न स्यात् नियमतएवसामानाधिकरण्यसंबंधेन तेषु
प्रतिबंधकस्य[illegible]त्वादिति वाच्यं॥ स्वसमानाधिकरणएकत्वत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
कचक्षुःसंयोगाभावस्यैव प्रतिबंधकतया तेन संबंधेन चक्षुःसंयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वात्
तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्यापि तथात्वेनानुपपत्त्यभावादिति॥ केचित्तु के
वलनीलाद्यवयवावच्छिन्नसन्निकर्षात् चित्रप्रत्यक्षवारणाय तत्र नीलाद्यवयवावच्छि
न्नचक्षुःसंयोगवत्समवायत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वादिति संयुक्तसमवायहेतुतासि
द्धिरित्याहुः॥ तदपि न॥ नवीनैश्चित्ररूपस्यैवानभ्युपगमात्॥ न चैवं चित्रस्थलेऽव्याप्यवृ
त्ति नानारूपमंगीकुर्वतां नव्यानां मतेपि पीताद्यवच्छिन्नसन्निकर्षात् नीलादिप्रत्यक्ष
वारणाय नीलादिचाक्षुषं प्रति नीलाद्यवच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायत्वेन हे
तुताया आवश्यकत्वात् संयुक्तसमवायहेतुतासिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति वाच्यं॥ अ
वच्छिन्नवृत्तिचाक्षुषत्वावच्छेदकावच्छिन्नसंबंधेन चक्षुःसंयोगत्वेन हे

नुतयैव तादृशापत्तिवारणासंभवात्. नीलावच्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्समवायत्वादिना विशिष्यहेतुताकल्प
नस्य निर्युक्तिकत्वात्. विवेचितं चेदमधिकमन्यत्र. परे तु संयुक्तसमवायस्य हेतुत्वे यत्रैकपाल
नाशकाले चक्षुःसंयोगः तदुत्तरक्षणे तत्प्रत्यक्षं च चक्षुःसंयोगबलात् स्यात्. न तु तदानीं घ
टत्वद्रव्यत्वादिजातेर्गुणादेश्च. तदानीं तत्र च चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य तद्घटकी
भूतकपालतद्वृत्तिचक्षुःसंयोगयोर्विरहेणाभावात्. न चाव धर्माविषयके धर्मिप्रत्यक्ष
मापतितेनन. न चैतत् कश्चिदभ्युपैति. अथ सत्ताजातेः प्रामाणिकत्वे तदानीं च चक्षुः
१७ संयुक्तसमवेतरूपादिसमवायस्य तत्राप्यक्षततया तादृशधर्मद्वयभासने तत्कथं य १७
टवृत्तिधर्माविषयकैकप्रत्यक्षापत्तिरिति चेन्न तदेवमपि तदानीमाश्रयाविषयकरूपत्व
नीलत्वादिप्रत्यक्षापत्तिर्दुर्वारैव. न चेष्टापत्तिः. आश्रयाविषयकजातिप्रत्यक्षस्यासिद्धे
तातिप्रसक्तत्वात्. अतः संयुक्तसमवायहेतुत्वमावश्यकमेवेत्याहुः. तदपि न. विजाती
यसंयोगतद्वत्समवेतसमवाययोरेव प्रत्यक्षजनकतया तदानीं च घटे विजातीयसंयोगानभ्यु
पगमेन घटतत्समवेतसमवेतरूपत्वनीलत्वादिप्रत्यक्षासंभवात्. आश्रयाविषयकजा

तिप्रसक्त्यापत्तिविरहात् । वस्तुतस्तु तदानीं तत्र चक्षुःसंयोग एवाप्रामाणिकः चाक्षुषरूपफलस्य तत्राप्रा
माणिकत्वात् । चक्षुःसंयोगे च फलातिरिक्तप्रमाणस्य दुर्वचत्वात् । अतीन्द्रियतया प्रसक्त्यासंभवात् ।
यत्तु संयुक्तसमवेतसमवायहेतुतया न संयुक्तसमवायान्यथासिद्धिः तस्या एवानुपपत्तिकल्पकत्वा
त् । न च तत्कल्पने सन्निकर्षविनैव गुणकर्मगतसामान्यप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं । यतस्तत्क
ल्पनेऽपि द्वित्वादिरूपव्यासज्यवृत्तिगुणग्राहकयावदाश्रयसन्निकर्षशून्यकाले यत्किंचिदाश्रय
घटितसन्निकर्षात् द्वित्वादिजातिप्रत्यक्षापत्तिवारणाय चक्षुःसंयोगाभावस्य सामाना
धिकरण्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः सामानाधिकरण्यसंबंधेन द्रव्यान्यसमवेत
चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति अवश्यं हेतुर्वाच्यः । यत्किंचित्कपालादिवृत्तेः चक्षुःसंयोगाभावस्य सामा
नाधिकरण्यसंबंधेन घटादौ सत्त्वकाले तादृशाच्चक्षुःसंयोगाभावाभावस्य सामानाधिकरण्यसं
बंधेन घटत्वादावसत्त्वेन तदानीं तत्र चाक्षुषे व्यभिचारः स्यात् इति तद्वारणाय द्रव्यान्यसमवे
तविषयकत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशात् । एवं च गुणकर्मप्रत्यक्षे निरुक्तज्ञानेतरे वा सन्निक
र्षद्वयापी प्रत्यक्षवारणमित एव संभवतीति तदानीं तदाश्रय सामानाधिकरण्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियो

सन्निकर्ष

िताक चक्षुःसंयोगाभावाभावस्य सत्वेऽपि तत्र सामानाधिकरण्य संबंधेन तदभावादिति· अथ द्रव्यान्यसम
वेतत्वस्य जन्यतावच्छेदककोटौ निवेशे द्रव्यत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकभेद घटकीभूत विशेषणानी
विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणतावाहुल्यं अवच्छेदकगौरवं चेति· काश्यवात्व
गुणसमवेतचाक्षुषत्वस्यैव तथात्वोपगमनुचितः तथा च कर्मगतजातिप्रत्यक्षानुरोधेन सं
युक्तसमवेतसमवायस्य हेतुत्वकल्पनमावश्यकमितिचेन्न· द्रव्यान्यत्व गुणत्वेनुपेक्ष्य द्रव्या
न्यत्वजातिविशेष पुरस्कारेणैव गुणकर्मणोर्निवेशनीय तया कर्मवृत्तिजातिप्रत्यक्षा
नुरोधेनापि संयुक्तसमवेतसमवायहेतुतासिद्धिः · न चातीन्द्रियरूपादिघटितसन्निकर्षद
शायां रूपत्वादिचाक्षुषवारणाय चक्षुःसंयुक्तसमवेतचाक्षुषवत्समवायत्वेन हेतुत्व
कल्पनमावश्यकमेवेति वाच्यं· चाक्षुषवत्स्वाश्रयवृत्तित्वसंबंधेन चक्षुःसंयोगाभा १८
१८ वाभावहेतुतयैव तादृशस्थले रूपत्वादिचाक्षुषवारणासंभवात्· आवश्यकं च च
क्षुःसंयोगाभावाभावहेतुतावच्छेदकसंबंधमध्ये चाक्षुषविषयतानिवेशनं· अ
न्यथा चक्षुर्ग्राह्यघटितसादेर्यत्किंचिदाश्रयमात्रसन्निकर्षदशायां अतीन्द्रियघटितसादेर्या

वदाश्रयसन्निकर्षदशायां चक्षुःसंयुक्तसमवेतचाक्षुषत्वसमवायस्य तादृशचक्षुःसंयोगाभा
वाभावस्य कारणतावच्छेदकप्रसक्ता सत्ताद्वित्वादौ सत्वे न तत्प्रत्यक्षवारणस्याशक्यत्वात्
एवं वह्निसाक्षात्तायां संयुक्तसमवेतसमवायहेतुतायां संयुक्तसमवायहेतुत्वमावश्य
कं । अन्यथा द्रव्यसमवेतजातिचाक्षुषस्य सन्निकर्षशून्यकाले वारणासंभवात्
तत्र चक्षुःसंयोगाभावाभावस्य विशेषणतया सत्तासामानाधिकरण्यप्रसक्तासत्ता
हेतुत्वाभावादिति । अत्रेदं ब्रूमः । द्वित्वादेर्यत्किंचिदाश्रयसन्निकर्षदशायां द्वित्वा
दिप्रत्यक्षवारणाय विजातीयसत्त्वसमवेतचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति उपधाद्वीनचक्षुःसंयोगाभावा
भावहेतुत्वं न कल्प्यते परंतु जातिचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्याभिन्नं स्वसमवेतत्वेन चाक्षु
षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव वा स्वव्यक्तिप्रागभावप्रतियोगियत्स्व यत्किंचिच्चाक्षुषं तद्विषयसमवे
तत्वसंबंधेन सत्तिमत्वेन हेतुता कल्प्यते । यदा वह्नित्वसत्वादिचाक्षुषसामग्री समवधा
नं तदैव वह्नित्वादौ तादृशसंबंधेन सत्तिर्वर्तते न तु द्व्यवहितोत्तरासन्नद्वित्वादिचा

क्षुषस्य तत्प्रागभावस्य च तत्क्षणोत्पन्नकृतौ कालिकसंबंधेन वृत्तेस्तादृशाकृतेः स्ववृत्तिप्रागभावप्र
तियोगित्ववृत्तिचाक्षुषविषयसमवेतत्वसंबंधस्य द्वित्वादौ सत्त्वात् द्वित्वादेर्यत्किंचिदेका
श्रयमात्रसन्निकर्षकाले च नैतादृशसंबंधेन द्वित्वादौ कृतिर्वर्तते यावदाश्रयसन्निकर्ष
विरहेण तदव्यवहितोत्तरक्षणे द्वित्वादिचाक्षुषानुदयात् तदानींतनकृतिवृत्तिचाक्षुष
विषयसमवेतत्वस्य द्वित्वादावभावात् न च द्वित्वादौ चाक्षुषोत्पत्तिकाले तत्पूर्वक्षणो
त्पन्नकृतेरीदृशसंबंधेन द्वित्वादौ सत्त्वात् तदानीमेव यत्किंचिदेकाश्रयसन्निकर्षवि
गमे तदुत्तरक्षणोत्पन्नद्वित्वादिप्रत्यक्षापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं तत्र तादृशाकारकस्य कार्य
१८ कालेसत्तायामपि फलोपधाने तत्रासोपगमेन तदानीं तादृशाकृतेर्नाशेन तत्सत्त्व
त्त्वापत्त्यसंभवात् अत एव कल्पनीयश्च तादृशकार्यकारणभावः अन्यथा शरीरा १८
दौ श्वैत्यग्रहप्रतिबंधकीभूतपित्तद्रव्यादिसंयोगसत्त्वेपि शुक्लरूपाद्यविषयक
स्य शुक्लत्वादिजातिप्रत्यक्षस्योपकारीतरेण दुर्वारत्वात् यत्तु शुक्लादिरूपे रूपत्वा शु

दिनाग्रह्यत एव परं तु श्वेतः शीख इत्यादिप्रतीतिवारणाय शुक्लत्वादिजातिविशेषस्य ग्रह
एव पित्तादिरूपदोषस्य प्रतिबंधकता कल्प्यते इति। तदसत्। शुक्लत्वादिग्रहे दोषस्य प्र
तिबंधकत्वे शीखादौ पित्तद्रव्यसंयोगदशायां तद्रूपशुक्लरूपादिमद्द्रव्यांतरस्य स
न्निकर्षसत्वेपि तादृशजातिग्रहानुपपत्तेः। न च शुक्लत्वादिप्रकारतानिरूपितविशे
ष्यतासंबंधेन चाक्षुषप्रतिसामानाधिकरण्यसंबंधेनापि तद्द्रव्यादिसंयोग
स्य प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते। अतोपदर्शितस्थले सामानाधिकरण्यसंबंधेनापि तद्द्र
व्यादिसंयोगशून्यशुक्लरूपाद्यंतरे शुक्लत्वादिग्रहो नानुपपन्न इति वाच्यं। एवं स
ति तत्पावितद्व्यांतरसन्निकर्षविरहेपि शुक्लत्वादिनिर्विकल्पकापत्तेः। तस्मा शु
क्लत्वादिजातिग्रहे दोषस्य प्रतिबंधकतानसंभवतीति शुक्लादिग्रह एव तस्य प्र
तिबंधकत्वमुपगंतव्यं। तथा चोपदर्शितस्थले शुक्लाद्यविषयकशुक्लत्वादि

ग्रहस्य दुर्वारतया नाहत्वाकार्यकारणभावकल्पनमावश्यकं । एवमर्द्धनिखातवंशादौ परिमाणवि
शेषग्राहकविलक्षणसन्निकर्षाभावेन नैग्रहेऽपि नहत्तिपरिमाणत्वावान्तरजातिविशेषग्रहापत्ति
र्दुर्वारैवेति तद्वारणायायुक्तकार्यकारणभावकल्पनमावश्यकं । न च तत्र जातिविशेषग्रह
एव विलक्षणाहेतुना कल्प्यतां परिमाणग्रहस्तु परिमाणत्वादिना हेतुतयैव कल्प्यत इति वाच्यं । ना
हत्वाजातिविशेषग्रहे सन्निकर्षस्य विशेष्यहेतुत्वोपक मेऽपि अर्द्धनिखातवंशादौ सन्निक
र्षदशायां तत्कल्प्यपरिमाणावान्तरद्रव्यान्तरे अवान्तरजातिग्राहकविलक्षणसन्निकर्षः तत्र ना
हत्वाद्रव्यान्तरे द्रव्यार्द्धनिखातवंशादावपि नाहत्वावेशात् स विशिष्टपरिमाणग्रहापत्तिः अत
स्ताहत्वापरिमाणग्रहेऽपि विलक्षणसन्निकर्षहेतुताया आवश्यकत्वान्न तोहत्वानेतवै
जात्यग्रहे विशिष्य सन्निकर्षहेतुताकुपेक्ष्यो पदार्थान्तरकार्यकारणभावकल्पनाया एवौ
२० चित्यात् । इत्थं च नाहत्वाकृतिहेतुतयैवासन्निकर्षदशायां द्रव्यवृत्तिनिर्विकल्पज्ञानीना २०
मपि प्रसङ्गवारणीसम्भवति । एवमसन्निकृष्टगुणकर्मणोश्चाक्षुषादिकं यत्किञ्चिदका
श्रयसन्निकर्षकाले हितादिप्रसङ्गवारकं च दृष्टं संयोगाद्यभावप्रतिबन्धकतया द्रव्या

न्यसमवेतचाक्षुषत्वस्योपदर्शितजातिकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकत्वेनाहत्याकारणतयापि
त्वाच्चवारणमिति चक्षुरादिसंयुक्तसमवायस्य तत्संयुक्तसमवेतसमवायस्य च हेतुत्वे निर्युक्ति
कमेव। तदर्थं निष्कर्षः [illegible]वग्रहे चक्षुस्त्वचोः संयोग एव हेतुः ननु संयुक्तसमवायसंयुक्त
समवेतसमवाययोः किन्तु द्रव्यान्यसत्त्वाक्षुषत्व द्रव्यान्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति सामानाधिक
रण्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकचक्षुःसंयोगाभावाभावः स्वकू संयोगाभावाभावो विशेषण
ताविशेषेण हेतुः जातिचाक्षुषत्वजातित्वावच्छिन्नं प्रति स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगि स्व
वृत्तिचाक्षुषविषयसमवेतत्वतादृशत्वावच्छिन्नविषयसमवेतत्वप्रत्यासत्तिभ्यां हेतुः घ्रा
णरसनयोस्तु संयुक्तसमवाय एव हेतुः न तु संयोगः तयोर्द्रव्याग्राहकत्वात् नापि संयु
यह क्तसमवेतसमवायः गंधरसप्रतिबंधकीभूतदोषादिसमवधानदशायीद्वैनेविषय
कगंधत्वरसत्वादिप्रत्यक्षवारणाय जातिविषयेतरासनप्रत्यक्षे स्ववृत्तिप्रागभावप्रति
योगि घ्राणजप्रत्यक्षविषयसमवेतत्व तथाविधरासनप्रत्यक्षविषयसमवेतत्वप्र

त्यासत्तिभ्यो व्याप्तिहेतुत्वकल्पनावश्यकतया न तत्प्रत्यासत्तिरूष्टगंधरसत्वजातिप्रसक्तावार
णासंभवात्. घ्राणसंयुक्तसमवायस्य च कार्यतावच्छेदकं गंधविषयकघ्राणजत्वं. न तु
द्रव्यसमवेतविषयकघ्राणजत्वं. गंधातिरिक्तद्रव्यसमवेतस्य घ्राणेनाग्रहणात्. ए
वं रसनसंयुक्तसमवायस्य कार्यतावच्छेदकं रसरासनत्वमेव. न तु द्रव्यसमवेतरा
सनत्वं. रसातिरिक्तद्रव्यसमवेतस्य रसनेनाग्रहणात्. श्रोत्रप्रत्यासत्तेश्च
प्रत्यक्षहेतुत्वे मानाभावः. तथाहि. श्रोत्रस्य समवायसमवेतसमवायादिरेव प्रत्या
सत्तिः. तद्धेतुता च शब्दतत्समवेतशब्दत्वादिग्रहे तत्र यदि विषयादिघटितेन रसा
मग्रीसंवलनं द्रव्याणां समवायरूपप्रत्यासत्तिविरहात् शब्दादिप्रत्यक्षानुत्पादः २१
२१ कदाचित्स्यात् तदा तद्धेतुताप्रामाणिकी स्यात्. तदेवम्. शब्दादिसत्वे तत्र तदाश्रय
रूपश्रोत्रेंद्रियसमवायादिव्यतिरेकस्यैवासंभवात्. अथैतद्धिगवस्थितेन तु सा

काश्यादिविप्रकृष्टदेशावस्थितशब्दस्याग्रहणवारणाय शब्दवृत्तिविषयतयेत्यत्र तत्तत्पुरुषीयश्रावण
त्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषीयकर्णावच्छिन्नसमवायत्वेन हेतुताकल्पने मानवत्तकं । न कल्पने च काश्या
दिदेशावच्छिन्नशब्दसमवायस्य प्रकृष्टदेशस्थपुरुषीयकर्णावच्छिन्नतया गोकापत्तिः सम्प्रयाति । न
च समवायस्याव्याप्यवृत्तित्वविरहेण कर्णावच्छिन्नतया कथं कर्णावच्छिन्नसमवायत्वेन हे
तुतेति वाच्यं । एतद्धेतुरोधेनैव शब्दसमवायस्याव्याप्यवृत्तित्वोपगमादिति चेन्न । नादृश
कार्यकारणभावकल्पनापेक्षया शब्दवृत्तिविषयतया तत्तत्पुरुषीयश्रावणत्वावच्छिन्नं
प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्पुरुषीयकर्णत्वेन हेतुताया एव तादृशापत्तिवारणाय
कल्पयितुमुचितत्वात् । न चावच्छेदकतासम्बन्धेन कर्णस्य कर्णावच्छिन्नशरीरगगनसंयो
गादावपि विषयाश्रावणापत्तिरवमतेषु कृत्यभेदेनानन्तसन्निकर्षकारणताया अवच्छे
दकगौरवस्य कर्णावच्छिन्नत्वसमवायत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहे
ण कारणताद्वयकल्पनस्य च प्रसङ्गात् । तदपेक्षया शब्दत्वेनैव हेतुतायामेव कल्पयितुमुचि
तत्वात् । एवं मानससाक्षात्कारे मनःसन्निकर्षस्य हेतुत्वेऽपि मानाभावः । आत्ममनःसंयोगादि
सत्वेन तत्रापि

थित्वक्षणसन्निकर्षशून्यकालेऽन्यज्ञानसामान्यहेतुभूतात्ममनःसंयोगविरहेणैव तादृशोऽव्यव
मानसस्यापि वारणासंभवात् । अथैकेन तु साऽऽत्ममात्रस्पर्शन्यात्मसमवेतज्ञानादेर
व्यात्मनि चाक्षुषादिकाले चाक्षुषलौकिकग्रहणवारणाय आत्मवृत्तिविषयतासंबन्धेन तत्तु
रूपीयमानसं प्रति तत्तुरूपीयमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगत्वेन आत्मसम
वेतवृत्तिविषयतासंबन्धेन तत्तुरूपीयमानसत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशविजातीयसंयोगत्व
समवायत्वेन गुणसमवेतवृत्तिविषयतासंबन्धेन तत्तुरूपीयमानसत्वावच्छिन्नं प्रति
तादृशसंयोगत्वसमवेतसमवायत्वेन हेतुत्वकल्पनमावश्यकमिति चेन्न । आत्म
वृत्तिविषयतासंबन्धेन तत्तुरूपीयमानसत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तुरूपीयमनःप्रतियोगिकवि
२२ जातीयसंयोगत्वरूपगुरुधर्मेणासमवायत्वस्य साहेतुत्वकल्पनापेक्षया तादृशसं २२
बन्धेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति समवायसंबन्धेन तदात्ममानसत्वावच्छिन्नं प्रति वा तादात्म्यसं
बन्धेन तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनमेव वा आत्ममानसवारणायोचितम् । एवमात्मसमवे
तवृत्तिविषयतासंबन्धेन तत्तुरूपीयमानसत्वावच्छिन्नं प्रति मनःप्रतियोगिक

विजातीयसंयोगवत्समवायत्वेन गुरुणो हेतुत्वकल्पनापेक्षया तेन संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति
~~मनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगवत्समवायत्वेन गुरुणो हेतुत्वकल्पनापेक्षया तेन संबं~~
~~धेन तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति~~ आधेयतासंबंधेन तदात्मत्वेन हेतुत्वमेवाभ्यहींयज्ञानमानस
वारणाय कल्प्यमिति तु युक्तिः। एवं तु आत्मसमवेतवृत्तिविषयतासंबंधेन तादृशमानसत्वाव
च्छिन्नं प्रति मनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगवत्समवेतसमवायत्वेन गुरुणो हेतुत्व
कल्पनापेक्षया तेन संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति आधेयतासंबंधेन तदात्मसमवे
तत्वेन हेतुत्वमेवास्मन्मानस्य चाक्षुषद्रव्याचाक्षुषत्वादेग्रहणवारणाय कल्प्यमिति तु
युक्तिमामिति मनःसंयोगादि हेतुतावादे न युक्तिलेशोपीत्यलं विस्तारेण। विशेषण
ताविशेषणत्वं तिमतामभावे समवायप्रतियोगित्वकारणतादिप्रदार्थानां प्रसक्ते
इंद्रियसंबद्धविशेषणताहेतुः तद्धटकसंयोगसमवायादिरूपैः लौकिकप्रत्यक्षे प्र
योजकसंबंधः दैशिकविशेषणताविशेषः। न तु कालिकविशेषणतादिः। एवं च

संयुक्तविशेषणतासंयुक्तसमवेतविशेषणतासंयुक्तसमवेतस[illegible]विशे[illegible]तासमवेतविशेषण
तासमवेतसमवेतविशेषणताइंद्रियविशेषणताइंद्रियसंबंधवे[illegible]नत्वा[illegible]यसंबद्धविशेष
णताबहुविधैव. नन्वेतुनाचक्रमेणद्रव्यसमवेतनतत्समवेततसमवे[illegible]त्वाभावाभेदादिद
समावेशसन्निकर्षेवोध्या. कार्यकारणभावश्च द्रव्यवृत्तिचाक्षुषादौ चक्षुःसंयुक्तविशेषणता
दिरूपेणबोध्यः इत्तिश्च विशेषणताविशेषावच्छिन्नाग्राह्या. अतोनरूपादिप्रत्यक्षे व्य
भिचारः. अथविशेषणताविशेषणद्रव्यवृत्तिघटगुणान्यतरत्वादेर्घटभेदादिविशि
ष्टगुणभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदादिरूपस्य घटादिसन्निकर्षशून्यकालेपि गुणघ
टितसन्निकर्षात्प्रत्यक्षोत्पत्तेस्तदानींचतत्रच चक्षुःसंयुक्तविशेषणताविरहेण व्यभिचार
२३ इतिचेन्न. द्रव्याविषयतानिरूपितविशेषणताविशेषीयसांसर्गिकविषयतानिरूपितवि
षयतासंबंधेनचाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रति चक्षुःसंयुक्तविशेषणतात्वेन हेतुत्वात् नचाधिकरण
विधयाभूतलस्यैवभानादुपदर्शितप्रत्यासत्त्यानाहत्यान्यतरत्वादेःप्रत्यक्षानुपपत्तेः. एवंसत्यभा
वीयेनिर्विकल्पकस्यासंग्रह इतिना[illegible]कमीयसमभावस्य सविकल्पकमात्रवेद्यत्वात्. तदैवमनिर्वि
२३

सन्निकर्षविचार